

техники", "ВАД – восхваление американской демократии", "ПЗ – прекло-
нение перед Западом¹⁾), за якими "плідно працювали" наші юристи –
численна армія слідчих, прокурорів, суддів, яка "законно" воювала зі своїм
народом усією міццю "правоохоронних" органів.

Рудименти цієї війни у вигляді свавілля влади, корупції, "законного"
ж таки пограбування та вичавлювання людей за кордон у пошуках будь-
якої роботи, над-експлуатації на своїй землі тощо ми спостерігаємо й
сьогодні в нашій багатостраждальній країні. Саме для того, щоб хоча б мати
надію, що можна цього копись позбавитися, слід наполягати на необхідності
осягнення досвіду правового життя таких країн, як Сполучені Штати Америки.

УДК 340.15(470)

О.О. Малишев

**ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ
НАД НЕПОВНОЛІТНИМИ В УКРАЇНІ
ЗА ДОБИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

У статті дається характеристика інститутів опіки і піклування над не-
повнолітними в Україні за часів Російської імперії. З огляду на широту та складність
об'єкту дослідження, зосередження робиться на окремих його аспектах, які, на
думку автора, розкривають сутність відповідних інститутів. Основна увага приді-
ляється місцю опіки і піклування над неповнолітними в системі права опіки і пік-
лування загалом, їх різновидам і становим особливостям, а також питанню під-
відомості справ. Стаття ґрунтується на наукових працях та законодавстві
досліджуваного періоду, а також архівних матеріалах міських сирітських судів.

Ключові слова: *опіка і піклування, сирітські суди, становість, неповнолітні,
Російська імперія.*

В статье дается характеристика институтов опеки и попечительства над
несовершеннолетними в Украине во времена Российской империи. Основное
внимание уделено месту опеки и попечительства над несовершеннолетними
в системе права опеки и попечительства в целом, их разновидностям и со-
словным особенностям, а также вопросу подведомственности дел. Статья ос-
новывается на научных трудах и законодательстве исследуемого периода, а
также архивных материалах городских сиротских судов.

Ключевые слова: *опека и попечительство, сиротские суды, сословность, несо-
вершеннолетние, Российская империя.*

The article characterizes institutions of guardianship over under ages in
Ukraine at times of Russian empire. The research emphasizes its significance in the
whole system of guardianship law, analyze different kinds of guardianship over
under ages according to estate and the question of powers. The article is based on
period scientific research and legislation as well as on archive sources from mu-
nicipal orphan courts.

Key words: *guardianship, orphan courts, estates, under ages, Russian empire.*

¹ <http://www.grani.ru/Politics/Russia/m.152449.html>

Опіка і піклування є класичними інститутами цивільного права. Водночас у різні часи їх сутність, зміст і форми суттєвим чином різнилися. В процесі розвитку цивілізації інститути опіки і піклування, будучи дотичними до багатьох засадничих категорій суспільного життя, – родини, приватної власності та держави, несли на собі відбиток духу своєї епохи, але завжди були спрямовані на подолання корисливості, забезпечення взаємної турботи та охорони суспільного багатства. З огляду на це, дослідження історії правових інститутів опіки та піклування, зокрема у період перебування значної частини території України у складі Російської імперії, не втрачає своєї актуальності.

Серед класичних праць дореволюційної доби для нашого дослідження особливий інтерес становлять підручники з цивільного права Д. І. Мейєра, Г. Ф. Шершеневича, К. П. Победоносцева, К. О. Неволіна, а також коментовані збірники законодавства, зокрема, А. Г. Бекіна, І. С. Вольмана, М. В. Шимановського, В. В. Лукіна та ін. Окремим різновидам опіки та піклування присвячено монографічні твори дореволюційних вчених-юристів О. С. Незорова, О. В. Палібіна, Ф. В. Крижанівського, О. Є. Мокшанцева та ін. Ґрунтовна монографія сучасної дослідниці Л. Ю. Міхеєвої "Опіка и попечительство: теория и практика" має величезну джерельну базу із залученням, серед іншого, історичного досвіду Російської імперії, проте історія опіки і піклування в цій книзі розглядається радше побічно, без осібного викладення в окремому розділі.

Попри наявність певного спектру літератури, для нашого дослідження основним вбачається опрацювання законодавчого матеріалу, вміщеного у Повному зібранні та Зводі законів Російської Імперії. В свою чергу, стали в пригоді архівні матеріали стосовно практики міських сирітських судів, які виконували в ті часи функції органів опіки і піклування.

Сучасне законодавство України знає, за великим рахунком, три різновиди опіки і піклування:

- опіка над малолітніми та піклування над неповнолітніми, позбавленими батьківського піклування;
- опіка над особами, які за станом їх здоров'я визнані недієздатними та піклування над особами, дієздатність яких обмежена;
- опіка над майном осіб, визнаних безвісно відсутніми.

Зовсім інше бачення опіки і піклування відкривається при аналізі законодавства Російської імперії. На думку радянського історика права М. П. Єрошкіна, основною метою опіки того часу було *збереження дворянської та буржуазної власності*¹. Зі свого боку додамо до цього функції регулювання економіки та фінансів, запобіжних заходів для уникнення певних зловживань, засобів забезпечення виконання боргових зобов'язань, тощо.

¹ Єрошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 122.

Г. Ф. Шершеневич, характеризуючи підсумки поступового історичного становлення інституту опіки в Росії, визнавав, що організація опіки "не перейняла будь-якою загальною засідкою, а являє собою досить випадковий набір різноманітних постанов"¹. Вичерпного переліку підстав для встановлення опіки чи піклування над особою та майном в законодавстві чітко не закріплювалось. На це вказує типова форма звіту про стан справ в дворянських опіках та міських сирітських судах, затверджена департаментом Міністерства юстиції в 1836 році. Згідно з цією формою дані про справи надавалися в формі таблиці, в лівому стовпчику якої знаходився список різновидів опікунських справ, в залежності від суб'єктів, над якими встановлювалась опіка: "над малолітніми; над безумними та божевільними; над глухонімими від народження, над жорстокими в ставленні до людей, над марнотратниками, над розжалуваними в солдати до вилучення, над родичами, що не розділили спадщини в дворічний строк; над тими, що сперечаються про спадщину; над тими, хто не платить казенних податей; над несправними платниками кредитним установам; над несправними гірничими промисловцями; над несправними платниками грошей, взятих з комісії продовольства хлібом; над усіма тими, хто вище цього не вказані"².

Звід законів Російської імперії виділив у окрему групу "опіки і піклування в порядку родинному (семейственном)"³.

Згідно зі ст. 212 т. X Зводу, різновидами опіки і піклування "в порядку родинному" визначаються опіка і піклування над неповнолітніми; над безумними і божевільними; над глухонімими та німими. У примітці до статті зазначено, що опіки, які встановлюються в усіх інших випадках, "не належать до установ родинних"⁴. В різних редакціях Зводу законів різновиди "неродинних" опік, розміщених у цій примітці, відрізнялися, робилися відсилання до актів законодавства, які містили особливі правила про запровадження опік: до законів про цивільне судочинство, статутів благочинія та казенного управління, у пізніших редакціях до законів про стани, "Статуту цивільного судочинства" та "Статуту про попередження злочинів та запобігання ним"⁵. Г. Ф. Шершеневич запропонував розмежування опіки

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Одиннадцатое издание, первое посмертное просмотренное и дополненное по поручению Юридического Факультета Московского Университета пр.-доц. Краснокутским В. А. Том второй. - М.: Издание Бр. Башмаковых, 1914. - С. 358.

² О положении дел дворянской опеки и сиротского суда // Державний архів Київської області. - Ф.185. - Оп.1. - Спр. 671. - Арк. 7.

³ Лукин В. Об опеке и попечительстве для опекунов и попечителей. - СПб.: Тип. Эдуарда Праца. - 1855. - С. 3.

⁴ Там само.

⁵ Законы гражданские (Св. Зак., т. X ч. I, изд. 1900 г. и по Прод. 1906, 1908, 1909 и 1910 г. г.) с включением позднейших узаконений и разъяснений по решениям Общ. Собр. И Гражд. Касс. Департ. Правит. Сената с 1866 г. по 1912 г. (включительно). / сост. под редакцией А. К. Гаутера. Издание восьмое Юридического книжного магазина Н. К. Мартынова. - СПб.: Типо-Литография "Братья Ревинь", Чернышев, 20. - 1913. - С. 73.

"в порядку родинному" та опіки "в порядку охоронному" за тим критерієм, що другий різновид опіки носить виключно майновий характер¹. Такий підхід є слушним лише частково, оскільки окремі види опіки "не в порядку родинному" взагалі не мали майнового характеру (наприклад, опіки в кримінальному процесі, коли опікунами призначалися професійні адвокати).

Посилена увага до опіки в порядку родинному, що пізніше акцентована у Зводі законів, детермінується кількома причинами.

Опіка в порядку родинному як законодавчий інститут сформувалася раніше за інші різновиди опіки. Всі інші різновиди тривалий час не мали юридичного закріплення, і їх стихійний характер створював невдоволення з боку держави, яка вважала себе монополістом в цій сфері.

Іншою причиною вирізнення опіки і піклування в порядку родинному є те, що вони тісно пов'язані з сімейним правом, і цим обумовлено місце розташування відповідних норм у Зводі законів. Крім того, історично склалося, що родинні опіки (це здебільшого стосується опіки над неповнолітніми), найбільш детально регламентувалися. Як зазначає Д. І. Мейер: *"законодавство, власне, визначає тільки опіку за малолітством підопічного; що стосується інших випадків, то законодавство виокремлює лише привід, за яким вона запроваджується, і від кого залежить її запровадження, а про засади, на яких вона має існувати, постановляє, що засади ті самі, на яких існує опіка над малолітніми"*². За рядом винятків така позиція відповідає дійсності. О. С. Вольман, в свою чергу, вказував, що *"опіка над неповнолітніми являє собою, так би мовити, центральний пункт законодавства про опіку і піклування"*³. Таким чином, з'ясувавши місце опіки і піклування над неповнолітніми в системі опікунського права в цілому, ми можемо перейти до розгляду історії становлення цих інститутів.

Ще за часів царювання Петра I була спроба запровадження світського правового інституту опіки над неповнолітніми. Юридично це було оформлено в Інструкції магістратам 1724 року та в указі "Про єдиноусадковування"⁴. Ці акти було скасовано наступниками імператора, і основи законодавства про опіку були наново закладені вже за часів Катерини II. Втім, слід зауважити, що для з'ясування точного змісту правових норм

¹ Шершеневич Г. Ф. Вказана праця. – С. 356.

² Мейер Д.И. Русское гражданское право. Чтения Д.И. Мейера, изданные по запискам слушателей под редакцией А. Вишьяна. Издание четвертое, исправленное сообразно определениям новейшего законодательства с приложением очерка русского вексельного права. – СПб., 1868. – С. 617.

³ Вольман И. С. Опекa и попечительство. Практическое руководство. Сборник действующих в империи законов об опеках и попечительствах. СПб.: Издание юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмой "Законоведение", 1913. – С. 3.

⁴ Неволин К. О. Полное собрание сочинений. Том. 3. История российских гражданских законов. Часть первая. Введение и книга первая о союзах семейственных. – СПб., 1858. – С. 404.

навіть пореформені суди іноді посилалися на вищенаведені акти Петра I, оскільки посилання на них були вміщені до Зводу законів в якості джерел окремих його статей¹.

В період з 30-х по 60-ті роки XVIII ст. було прийнято низку правових актів, спрямованих на обов'язкове санкціонування вищими органами влади (Імператор або Сенат) продажу майна дітей. Таким чином, будь-які розпорядження в сфері опікунського управління ставали особистим привілеєм монарха². Саме з такого запобіжного заходу і виріс традиційний російський інститут опіки, що ґрунтувався на значному патерналізмі держави в опікунських відносинах. Д. І. Мейер, свого часу описуючи класичний поділ опік у римському праві на опіку за заповітом, опіку за законом і опіку урядову, зазначав: *"інколи і в нашому праві відтворюють відмінність між опікою заповітною, законною та урядовою. Але по суті в нас тільки одна опіка – урядова"*³.

Концептуальне оформлення урядової опіки можна знайти в Наказі Катерини II, даному Комісії зі створення проекту нового Уложення. В цьому документі визнається доцільність *"зробити установлення про опікунство"* та зазначається, що опіка повинна встановлюватись, зокрема, *"для дітей, що залишилися після батьківської смерті в літах віку неповнолітнього..."*⁴. В Наказі депутата від дворянства Пусторжевського повіту І. Єлагіна зазначалося, що всі опікуни *"чи духовною від батьків призначені, або власною їх чесністю до опікунства навернені, мають бути юстицією до цього уповноважені та затверджені"*⁵.

Ці ідеї знайшли своє вираження у законі 7 листопада 1775 року, відомому в науці під скороченою назвою "Установи для управління губерній". Цим документом окреслено основні категорії інституту опіки. Згідно з "Установами для управління губерній" для дворянських вдів та малолітніх при кожному повітовому суді запроваджувалася дворянська опіка, а для сиріт та вдів міщан і купців у кожному місті, при магістраті мав бути запроваджений міський сирітський суд⁶.

¹ Дело об установлении опеки над имуществом и сиротами потомственного почетного гражданина Сетюфера // Государственный архив Киевской области. - Ф. 1052. - Оп. 1. - Спр. 3. - 376 арк.

² Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649 - 1825 гг. (в 45 томах). - Т. XLII. - Часть 2. - С. 311.

³ Мейер Д.И. Вказана праця. - С. 616.

⁴ Екатерина II Великая. Наказ ее императорского величества Екатерины второй самодержицы всероссийской, данный комиссии о сочинении Проекта нового уложения. / Под ред. Чечулина Н. Д. - СПб., 1907. - С. 119.

⁵ Сборник Русского Исторического Общества. Т. 8. - СПб., 1871. - С. 405.

⁶ Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. - М.: Юрид. лит., 1987. - С. 172 - 173.

Таким чином, із прийняттям "Установ для управління губерній", опіка над неповнолітніми отримує повну організацію світського правового інституту. Подальша історія опіки характеризується розвитком окремих субінститутів та підкріплюється правозастосовчою діяльністю дворянських опік та сирітських судів, які існували аж до заміни їх у ХХ ст. радянськими органами опіки та піклування.

Піклування в якості відмінного від опіки правового інституту бере початок з Іменного указу, даного Сенату, від 22 грудня 1785 року. Указом на всій території Імперії передбачалося надання малолітнім особам, які досягли 14 років, права обирати собі піклувальника. Такий піклувальник пізніше на практиці отримав назву "*піклувальника з якостями опікуна*". Після досягнення підопічним 17 років піклувальник позбавлявся якостей опікуна і його роль мала зводитися до допомоги в управлінні майном та погодження продажу та застави нерухомого майна. Після досягнення 21 року підстави для опіки чи піклування втрачалися, проте, як вбачається з практики, вони не припинялися автоматично. Метою розглянутого нами указу задекларовано "*збереження, за можливістю, єдиноманітності та виключення всілякої темряви та непорозуміння в законі*", з чого може скластися враження про існування відповідних правил і до того часу, проте з тексту указу випливає, що він ґрунтується не на попередньому російському законодавстві, а на практиці Ризького, Ревельського та Выборзького намісництв та інших земель, "*що особливі права вживають*"¹. Про Україну тут, скоріше за все, не йдеться, адже "Литовський статут" не знав інституту піклування, а у "Зводі місцевих законів західних губерній" 1837 року, з посиланням на сеймові постанови, передбачалася опіка над неповнолітніми і піклування над божевільними та глухонімими².

Принагідно слід зазначити, що відповідний іменний указ став основним джерелом ст. 213 X тому Зводу законів, якою введено розмежування малолітніх (діти до 17 років) і неповнолітніх (до 21 року). В примітці до статті зазначалося, що ця відмінність найменувань не завжди дотримується³.

Особливості інституту піклування часів Російської імперії можуть викликати здивування сучасних юристів. Обрання піклувальника було безумовним правом неповнолітнього, навіть за життя батьків. Проілюструємо це положення одним з практичних прикладів.

В 1895 році неповнолітня дочка унтер-офіцера Анна Хіль звернулася до Київського сирітського суду із заявою про те, що вона не бажає, щоб

¹ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXII – С. 502.

² Свод местных законов западных губерний. Проект. Издали по поручению Юридического факультета Императорского С.-Петербургского Университета проф. Пергамент М. Я. и пр.-доц. Барон Нольде А. Э. – СПб., Т-во Р. Голике и А. Вильборг. Звенигородская, 11, 1910. – С. 75.

³ Законы гражданские.... – С. 73-74.

Її батько лишався їй піклувальником, оскільки він завдає своїми неправильними діями шкоди її майновим інтересам. Скаржниця просила витребувати від батька звіт про управління підопічним майном і призначити замість нього піклувальником свого друга Валеріана Мазуркевича. Батько Анни - старший писар у відставці Ілля Хіль заявив, що не хоче для дочки іншого, окрім себе, піклувальника та просив утриматися від його усунення до вирішення в Губернському правлінні його прохання про визнання його дочки марнотратницею. Сирітський суд не знайшов у діях Іллі Хіля жодних порушень, але змушений був його звільнити, посилаючись на право неповнолітньої самостійно обирати піклувальника. Разом з тим Анні було роз'яснено, що при піклуванні розпорядження майном здійснюються за погодженням з неповнолітнім, а отже ніяких звітів не вимагається¹.

Поряд із закріпленими в законодавстві інститутами опіки і піклування над неповнолітніми, практика ділового обороту поступово збагачувалася іншими різновидами опіки і піклування, які на той час не мали юридичного закріплення. В якості реакції на ці обставини 12 серпня 1797 року імператором Павлом видано іменний указ Сенату. Указом приписувалось стягувати борги із усією суворістю, не зважаючи на особу боржника *та не повважаючи опік*, окрім тих, які встановлено над малолітніми та божевільними. Разом з тим пояснювалось, що *"інші опіки та піклування не можуть існувати інакше ніж на правах Кураторів, які встановлюються для людей, які дійшли неспроможності до сплати боргів і які зобов'язані відповідати за них усім своїм надбанням"*².

Положення зазначеного акта конкретизовано в іменному указі Сенату від 21 травня 1801 року. В документі констатовалось, що не зважаючи на заборону 1797 року, опікуни та піклувальники, присвоюючи собі повноваження судових органів, чинять перешкоди для стягнення боргів з підопічних. Постановлено, *"щоб віднині і повсякчас усі опіки та піклування, як запроваджені до цього часу, так і ті, що будуть надлі запроваджуватись, якого б роду і назви вони не були, виключаючи опіки над малолітніми сиротами та божевільними, що запроваджені в судових місцях, при стягненні боргів, визнавалися не інакше як внутрішнім домашнім та довірливим приватної особи розпорядженням, що перед законом жодної сили не має і на суді повністю безмовне"*³. Визнаючи, що подекуди всі ці різновиди опік до відповідного моменту мали певною мірою офіційний характер, указ зобов'язував опікунів та піклувальників настановок відзивувати за весь період перед опікунськими відомствами, а надалі вже звітувати тільки перед підопічними.

¹ Журнальные определения Киевского сиротского суда за 1895 год // Государственный архив міста Києва. - Ф. 164. - Оп. 2. - Стр. 19. - Арх. 507.

² Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649 - 1825 гг. (в 45 томах). - Т. XXIV - С. 680.

³ ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXVI. - С. 653.

Поряд з цим держава швидко зрозуміла переваги запровадження опіки і піклування за іншими підставами. Так, вже указом від 4 квітня 1817 року, з посиланням на укази 1797 та 1801 років, зазначалося, що цими попередніми указами, хоча і декларується скасування *більшості родів і назв опік*, проте не скасовується стаття 84 "Установ для управління губерній", що покладала на генерал-губернатора обов'язок *"присікати різного роду зловживання, а найпаче безмірну та руйнівну розкин, надмірність, безпутність, марнотратство, тиранство та жорстокості; в котрому випадку запровадження опіки є кращим і найбільш надійним до виправлення засобом"*¹. Таким чином, цей Указ знову легалізував опіку за марнотратство. Пізніше "до вжитку" повернено й інші різновиди опік та запроваджено нові, але у всіх редакціях Зводу законів була зафіксована норма про юридичну нікчемність опіки, встановленої без санкції державного органу.

Спочатку сфера дії правових інститутів опіки і піклування не мала поширення на всі стани суспільства. З 1775 року існувала опіка лише для міщан, спадкових дворян та купців. Коло осіб, над якими законом передбачалася можливість встановлення опіки, поступово розширювалася.

Про опіку над селянами вперше згадується в "Установі про Імператорську Фамілію" від 5 квітня 1797 року. Згідно з п. 2 параграфу 182, на приказних старост покладалася обов'язок *"мати опіку"* стосовно господарства селянських вдів та сиріт, ледачих та *"нерадивих"* селян². Слід зауважити, що ці повноваження надаються старостам поряд із повноваженнями щодо розгляду дрібних цивільних спорів між селянами, що вказує на зв'язок судової і опікунської влади. Як нами вже було зазначено, ці норми в подальшому не було розвинуто. Навіть після реформи 1861 року селянська опіка над малолітніми так і залишилася під впливом звичаю. На практиці прогалини в законодавстві намагалися долати через надання актив тлумачення. Норми, що стосувалися селянської опіки, були більш коментованими, порівняно з іншими.

Окремий предмет регулювання становила опіка над казенними селянами, оскільки ця сфера стосувалася управління державним майном. Актом від 7 серпня 1797 року опіку над сиротами казенних селян доручено волосному голові³, але тільки 26 листопада 1832 року Державною радою прийнято правила для такої опіки, і повноваження опікунських відомств покладено на волосні та ямські правління⁴. Ці правила в 1838 році було включено до "Установлення для управління державним майном в

¹ ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXXIV. - С. 172-173.

² ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXIV. - С. 563.

³ ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXIV. - С. 672, 674.

⁴ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 - 28 февраля 1881 г (в 55 томах) - Т. VII. - С. 861.

губерніях", а в 1839 році - до "Установлення для управління державним майном в Західних губерніях"¹.

На ремісничий стан опіку і піклування розповсюджено згідно з "Статутом Цеховим" від 12 листопада 1799 року². В параграфі восьмому "Статуту" визначено повноваження ремісничої управи у випадку надання альтерманом або іншою особою відомостей про смерть ремісника. Управа мала забезпечити охорону майна, здійснити його опис, разом з альтерманами цеху призначити одного або двох опікунів, забезпечити продаж "*смильного до тліну*" майна, тощо. Отримані гроші через управу передавалися в банк³. Реміснича управа мала виступати в цих відносинах як компетентне державне опікунське відомство (замість сирітського суду) Це було недоречним. Як зазначає К. О. Неволин, чинність цехового уставу, в частині опікунських повноважень ремісничої управи, мала припинитися після того, як 2 квітня 1801 року Олександром I відновлено дію Міського положення⁴.

Згодом ремісничі опікунські справи перейшли до відання сирітських судів. Так, 29 березня 1822 року прийнято сенатський указ, в якому викладалася височайше затверджена думка Державної ради, згідно з якою опіка над майном сиріт і вдів померлих майстрових людей казенних заводів і фабрик, що перебували в утриманні приватних осіб, переходила до відання сирітського суду. В опікуни мав обиратися один представник зі сторони цього суду, а один - від утримувача фабрики⁵.

20 червня 1837 року міський голова Києва скаржився губернатору, що створений у 1834 році Київський сирітський суд повністю перевантажений справами, які поступають до нього, в тому числі, з ремісничої управи, а Київський магістрат, коли займався сирітськими справами за часів магдебурзького права (до 1834 року), справ ремісничої управи не розглядав⁶. Можна зробити висновок, що в Києві, а одночасно і в інших містах магдебурзького права, реміснича управа могла продовжувати розгляд справ опікунського управління до створення міського сирітського суду. На це вказує, зокрема, також той факт, що в листі від 28 березня 1831 року Губернський комітет, запроваджений для припинення холери, називає ремісничі управи серед переліку опікунських відомств Київської губернії⁷.

¹ Неволин К. О. Вказана праця. - С. 433.

² ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXV. - С. 864.

³ Там само. - С. 865.

⁴ Неволин К. О. Вказана праця. - С. 424.

⁵ ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXXVIII. - С. 139-140.

⁶ Дело об утверждении штата Киевского магистрата. - Державний архів Київської області. - Ф. 1. - Оп. 295 Спр. 17309. - Арк. 144.

⁷ Дело о призрении сирот, родители которых умерли от холеры // Державний архів Київської області. - Ф.185. - Оп. 1. - Спр. 158. - Арк. 1.

Як вбачається з журналів Київського сирітського суду за 1836 та 1856 роки, за ремісничими управами і далі зберігалось право ініціювати порушення провадження в сирітському суді, а також пропонувати кандидатури опікунів та брати участь в описі майна¹.

До 1818 року невирішеним було питання опіки над спадкоємцями особистих дворян. Згідно з указом 11 червня 1814 року, діти особистих дворян, не будучи самі дворянами, не мали права успадковувати батьківські маєтки та кріпаків, оскільки, згідно з законом, зобов'язані були спочатку отримати право на це майно *"самі по собі"*². Таким чином, майно особистих дворян підлягало продажу після їх смерті, але оскільки для сучасників не було очевидним, що право власності в цьому випадку взагалі не переходить до спадкоємців, то указ зобов'язав спадкоємців продати майно в установлений строк. Виникло питання щодо порядку продажу майна неповнолітніми, оскільки опіки над майном дітей особистих дворян в законодавстві прямо передбачено не було. Державна рада, у своїй Височайше затвердженій думці від 21 лютого 1818 року зазначила, що відповідне майно мають продати опікуни неповнолітніх за вільною ціною, *"як діти особистих дворян належать до класу різночинців, то обрання опікунів, слідуючи загальному правилу, з числа родичів їх або сторонніх надати сирітським судам"*³.

Опікун різночинця призначався сирітським судом та був йому підзвітним. Але майно залишалося "дворянським", тому опікун обирався обов'язково з числа дворян і таким чином представляв інтереси не тільки малолітнього, але був ще й представником дворянської верстви. Крім того, Державною радою зазначалося, що майно одразу і до моменту продажу мало бути прийнятим у відання місцевої дворянської опіки. Така подвійність підвідомчості пов'язана, на нашу думку, із необхідністю забезпечення як інтересів підопічної особи (через участь сирітського суду, що мав піклуватися про інтереси різночинців), так і непорушності прав дворянського стану на своє майно (через опіку дворянина та дворянську опіку). Височайше затвердженою думкою Державної ради від 21 травня 1836 року цей механізм було замінено автоматичним відчуженням маєтків у "казенне відомство", із виплатою компенсації, тобто опікунські органи до процесу вже не потрібно було залучати⁴. Проте в 1861 році, в атмосфері здійснення селянської реформи, вирішили знову поновити старий механізм⁵. Тепер майно мало переходити в управління дворянської

¹ Державний архів міста Києва. - Ф. 164. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 42, 65, 72, 249; Спр. 3. - Арк. 85.

² ПСЗРИ. Собр. 1. - Т. XXXV. - С. 220-221.

³ Там само.

⁴ ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XI. - С. 547.

⁵ ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XXXVI. - С. 230-231.

опіки до відчуження маєтку спадковому дворянину, або до викупу звільненими від кріпосної залежності селянами своїх земельних ділянок.

При розмежуванні компетенції сирітських судів та дворянських опік на практиці часто виникали складнощі. Чиновникам, зокрема, не було до кінця зрозумілим питання підвідомчості справ про опіку сиріт та майна, належного померлим особам, що знаходилися на військовій службі. Так, Васильківський сирітський суд в червні 1839 року повернув надіслану з дворянської опіки справу про майно сироти солдатської дочки Олександри Савченко, з мотивуванням, що опіка солдатських дітей належить до відомства дворянської опіки¹. Того ж року Васильківський сирітський суд також відмовив у прийнятті від дворянської опіки справи про майно померлого купця Расколушки через те, що справу було розпочато дворянською опікою до введення в дію Зводу законів, і підвідомчість по цій справі визначено Губернським правлінням².

Київському сирітському суду, після його створення, надсилалися справи про опіку над дітьми і майном померлих військових, які до того знаходилися в провадженні Київської дворянської опіки³.

Київський магістрат в 1831 році не прийняв до провадження надіслану дворянською опікою справу про майно померлого козельцького козака Павла Самусенка, оскільки в складі магістрату не було на той момент сирітського суду, а компетенція магістрату не поширювалась на цю категорію справ. Листування із спадкоємцями до 1836 року вела дворянська опіка, а в 1836 році Київський сирітський суд прийняв цю справу і одразу ж відзначив, що дворянською опікою не здійснено навіть першочергових заходів щодо охорони майна: *"не тільки опікунів не визначено, але навіть і опису будинку та стадицині не вчинено"*⁴.

Іноді, навпаки, провадження в справах про опіку спадкових дворян здійснювалося в сирітських судах. Прикладом цього є справа про опіку дворян Макаренків, яка протягом всього періоду опіки (1901-1908 рр.) знаходилась в віданні Переяславського сирітського суду⁵. Сирітський суд призначив опікунів з числа дворян і щороку розглядав їх звіти. Підстави для цього незрозумілі, оскільки у матеріалах справи відповідні застереження і навіть згадки про дворянську опіку відсутні.

Опіка над дітьми священно- та церковнослужителів бере початок з сенатського указу від 28 лютого 1817 року, за яким вона представлена "до

¹ Журнали засіданій Васильковського сиротского суда за 1939 год. - Ф. 1054. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 19.

² Там само. - Арк. 32.

³ Журнали засіданій Киевского сиротского суда за 1836 год // Державний архів міста Києва. - Ф. 164. - Оп. 2 - Спр. 1. - Арк. 38, 47, 174, 189.

⁴ Там само. - Арк. 567.

⁵ Дело об опеке над имуществом дворян Макаренко // Державний архів Київської області. - Ф. 1063. - Оп. 1. - Спр. 67. - 320 арк.

розпорядження духовного керівництва"¹. Виняток становили "духовні особи дворянського походження", опіки над якими велися світськими органами. Держава в усіх тонкощах регулювала цей аспект церковного життя. Спочатку, 27 березня 1841 року, було прийнято Статут духовних консисторій, де згідно з статтею 84 консисторії мали здійснювати всі повноваження опікунських відомств "на підставі чинних постанов"². Ця сфера опіки і піклування так і не була остаточно секуляризована. Згідно із Височайше затвердженою думкою Державної ради від 26 травня 1869 року дітей осіб православного духовництва виключено з числа осіб духовного звання, проте окремо було зазначено, що всі попередні узаконення стосовно опікування про цих дітей з боку церкви лишаються на попередніх засадах³.

Згодом, із розвитком законодавства, стали регулюватися відносини щодо опіки і піклування над духовними особами інших конфесій. Відповідні норми ми знаходимо в Статутах іноземних віросповідань, де визначено правила про опіку і піклування вірмено-григоріанської та протестантської церков⁴. Аналогічно, у Таврійській губернії, на підставі окремого акта від 22 грудня 1833 року, опіка мусульман духовного чину належала до компетенції "магометанського духовництва"⁵.

Вищезазначеним актом, крім того, визначалася опіка для "магометанського та дворянського стану на загальних засадах", із відповідністю їх дворянським опікам та сирітським судам. Це один із прецедентів встановлення вищою владою місцевих правил опіки і піклування. З листопада 1837 року Державною радою викладено правила опіки і піклування татарських селян у Таврійській губернії⁶.

У цьому аспекті цікавою є доля поширення російського законодавства про опіку і піклування на територію колишньої Гетьманщини. Тут повсякчас виникала конкуренція російських узаконень із традиційним для України Литовським статутом.

29 травня 1822 року Державна рада обопільно із Сенатом вирішили поширити чинні в імперії правила опік "на Малоросійські та приєднані від Польщі землі"⁷. Коментуючи цей акт в 1826-му році, Державна рада відзначила, що на відповідні землі поширюються правила про організацію та діяльність дворянських опік, а корінні права краю лишаються непорушеними. Правила Литовського статуту стосовно опіки, із певними косметичними правками, були включені до Зводу місцевих законів західних

¹ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXXIV. – С. 92.

² ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XVI. – С. 232.

³ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XLIV. – С. 521-522.

⁴ Вольман О. С. Вказана праця. – С. 157.

⁵ ПСЗРИ. Собр. 2 – Т. VIII. – С. 782-783.

⁶ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XII. – С. 847.

⁷ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. I. – С. 1022-1024.

губерній 1837 р.¹, але у зв'язку із неприйняттям проекту Зводу в цілому, відповідні його норми не набули законної сили.

В 1842 році знову виникло питання про співвідношення загального і місцевого законодавства у відповідній сфері. У записці Головнокеруючого Другим відділенням канцелярії Імператора було відзначено, що у Чернігівській та Полтавській губерніях діють і правила Литовського статуту, і правила Загального зводу законів, проте *"риску між ними не проведено і не можна із достовірністю визначити, де має бути віддано, у випадку сумніву, перевагу одному закону перед іншим"*². Серед основних копійців наводилося, що Статут і Звід по-різному визначали вік настання повноліття, за Статутом опіка над дівчиною припинялася не із настанням повноліття, а із її одруженням, по-різному обмежувалися права розпорядження майном, передбачався різний розмір винагороди опікуна, тощо. Остаточного питання було вирішене у Височайше затвердженій думці Державної ради від 15 квітня 1842 року. Згідно з цим актом, норми Литовського статуту були включені до Зводу законів Російської імперії і застосовувалися вже як місцеві закони Чернігівської і Полтавської губерній³.

Серед активів місцевого значення, що стосувалися Чернігівської та Полтавської губерній, неможливо оминати увагою Височайше затверджену думку Державної ради від 11 червня 1845 року *"Про призначення опікунів до маєтків малоросійських козаків та сплату з цих маєтків податків та повинностей"*⁴. Закріплення за козаками окремого статусу, без надання жодних привілеїв, перетворювало козацтво в становому аспекті на таку собі резервацію. За загальним правилом, козаки не могли передавати свої землі у власність особам інших станів. В разі переходу козака до іншого стану земля залишалася козацькою і підлягала обов'язковому продажу особам, належним до козацтва. Це правило не поширювалося на козаків, які здобували дворянське достоїнство, а отже козацький стан поступово біднішав і зменшувався чисельно. У відповідній думці Державної ради привертає увагу норма, що визначає порядок призначення опікунів над козацьким майном. Майно малолітніх козаків мало бути відданим *"в загальне розпорядження таких, що обираються від кожного стану опікунів, за призначенням місць, які завідують стосовно тих станів опікунськими справами"*⁵. Таке правило вказує на можливість різної станової належності козаків, хоча в цьому ж документі українське козацтво неодноразово називається самостійним станом. Для малоросійських козаків не створювалося окремих опікунських органів, як це передбачалося, наприклад, для донських козаків. На практиці часто козаки у відносинах опіки фак-

¹ Свод местных законов западных губерний... - С. 74-75.

² ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XVII. - С. 316.

³ Там само. - С. 315-318.

⁴ ПСЗРИ. Собр. 2. - Т. XX. - С. 517.

⁵ Там само.

тично прирівнювалися до селян, їх справи мали розглядати сільські органи, але були і винятки. Так, Переяславським сирітським судом з 1905 до 1912 року здійснювалось провадження у справі про опіку над майном козака Олексія Литвишка, який переховувався від слідства¹. Це дає підстави для висновку, що і в разі опіки над неповнолітніми козаками при вирішенні питання підвідомчості відповідні органи керувалися, перш за все, не станомою належністю, а місцем проживання особи та місцезнаходженням майна.

Друга половина XIX – початок XX століть не позначилися зрушеннями у розвитку законодавства про опіку і піклування над неповнолітніми. Правові акти цього періоду здебільшого носять індивідуальний характер і стосуються встановлення опік "за Височайшим розпорядженням". В свою чергу, кодифікаційні процеси не могли відбуватись остороно відповідних правових інститутів. В декількох проектах нового опікунського статуту, особливо після "Великих реформ", пропонувалося позбавити опіку станомості, передавши повноваження опікунських органів земствам або судовим органам.

Д. І. Мейер ще напередодні судової реформи 1864 року, вказуючи, що станові засади організації суду вже не є актуальними, а ідея про суд рівних перетворюється на *"свій своєму поневолі друг"*, зазначає: *"...однак в організації опікунських установ станові засади повністю доречні, тому що особи одного стану є ближчими одне до одного..., а у справі опікування [особи] небажатию до того, про кого піклуються, жодним чином не є чимось неможим"*².

Свій подив і незгоду із такою позицією висловлював О. С. Невзоров, вказуючи, зокрема, на те, що практикою повсякчас визнається необов'язковість належності опікуна до одного із підопічним стану³. Вчений, крім того, із залученням широкої джерельної бази, стверджував, що *"непридатність станомості визнається одноголосно всіма юристами практиками"*⁴.

Разом з тим, негативна позиція частини дворянства стосовно всестаномої опіки і складність проблематики опікунського права загалом протягом майже ста років були перешкодою для докорінних реформ в цієї царини.

Результати нашого дослідження дозволяють підтвердити низку тез.

Опіка і піклування в Російській імперії регулювалися широким масивом законодавства. Підстав для призначення опіки було безліч, проте

¹ Дело об установлении опеки над именем козака Литвишки, бежавшего от суда // Державний архів Київської області. – Ф.1063. – Оп. 1. – Спр. 83. – 11 арк.

² Мейер Д. И. Вказана праця. – С. 548.

³ Невзоров А. С. Опека над несовершеннолетними. Исторический очерк института и положение его в действующем российском законодательстве. – Ревель, 1892. – С. 124-125.

⁴ Там само. – С. 138.

опіку і піклування над неповнолітніми можна однозначно визнати її матеріально-правовим ядром.

Частина України (Чернігівська та Полтавська губернії) зберегла свої традиційні правила опіки і піклування, засновані на Литовському статуті. Крім того, на окремих територіях діяли закони стосовно українського козацького стану, опіки у кримських татар, тощо. Це, однак, не забезпечувало автономії правового життя відповідних українських земель, оскільки в аналізований період на практиці вирішальну роль відіграло не матеріальне право, а бюрократичні процедури, що були уніфікованими.

При визначенні сутності опіки і піклування над неповнолітніми в Російській імперії слід в першу чергу зважати на становий характер цих інститутів. При цьому законодавству до 1775 року не було відомо становості в опікунських відносинах. Станові засади опіки і піклування закладено лише "Установами для управління губерній" Катерини II, і в такому вигляді організація опіки і піклування проіснувала аж до утвердження радянської влади.

Становість слугувала також законодавчим критерієм підвідомчості опікунських справ, хоча на практиці часто спостерігався відхід від цього принципу в бік територіальності.

Опіка і піклування тривалий час були інструментами адміністрування станового суспільства, і цим пояснюється посилена увага влади до відповідних інститутів та визнання опіки виключно державною справою.

УДК340+1(091)(470) ■ **КОНЦЕПЦИЯ ПОНИМАНИЯ ГОСУДАРСТВА
С.А. Титаренко В РАБОТАХ НИКОЛАЯ БЕРДЯЕВА**

Стаття присвячена реконструкції розуміння сутності держави у вченні М. Бердяєва. Зокрема досліджуються різні концептуальні підходи в ранній період, у період повороту до християнства, у період I світової та громадянської війн і в період вимушеної еміграції. Встановлено, що реальність держави у Бердяєва протягом більшої частини духовної еволюції носить не духовно-онтологічний і вічний, а об'єктивований – функціональний і тимчасовий характер.

Ключові слова: держава, анархізм, правова держава, державний суверенітет, свобода.

Статья посвящена реконструкции понимания сущности государства в учении Н. Бердяева. В частности исследуются разные концептуальные подходы в ранний период, в период поворота к христианству, в период I мировой и гражданской войн и в период вынужденной эмиграции. Установлено, что реальность государства у Бердяева на протяжении большей части духовной эволюции носит не духовно-онтологический и вечный, а объективированный - функциональный и временный характер.

Ключевые слова: государство, анархизм, правовое государство, государственственный суверенитет, свобода.